Sultan ve Başkadı: Baybars'ın Hukuk Reformu*

The Sultan and Chief Judge: Baybars's Law Reform

İlyas GÖKHAN**
ORCID: 0000-0002-5576-8071

Ömer Faruk ÇAKIR***
ORCID: 0000-0003-0367-5209

Makale Türü: Özgün Araştırma

Article Type: Original Research

Chicago:

Gökhan, İlyas & Ömer Faruk Çakır. "Sultan ve Başkadı: Baybars'ın Hukuk Reformu." *Tarihçi* 1, no. 1 (Ocak 2021): 153-165.

Özet

Bu makalenin amacı, Memlûk sultanı Baybars'ın dört Sünnî mezhep için birer başkadılık kurulmasını sağlayan reformunu bütüncül bir bakış açısıyla çözümlemektir. İncelemede öncelikle başvurulan kaynak eserlerden edinilen bilgilerden hareketle söz konusu hukuki düzenlemenin gelişim süreci tasvir edilmeye çalışılmıştır. Yine aynı malumatlar ekseninde Baybars'ı böyle bir karar almaya sevk eden faktörlerin tespit edilmesine odaklanılmıştır. Pek çok kronik yazarının anlatımında, başkadı Bintü'l-A'azz'ın yargılama sürecini olumsuz etkileyen tutumlarının başlıca etken olarak öne çıktığı gözlemlenmiştir. Çalışmanın takip eden bahsinde, reformun ikincil literatürde karşılık bulduğu yorumlar mukayeseli olarak irdelenmiştir. Son olarak, müelliflerin nakilleri ve modern araştırmacıların argümanları göz önünde tutularak, yeni hukuki nizamın Baybars'ın merkezileşme yönelimli siyaseti bağlamında da değerlendirilebileceği yönündeki görüşümüze yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memlûk, Baybars, Bintü'l-A'azz, Hukuk Reformu, Dörtlü Başkadılık Sistemi.

---

* Bu çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. İlyas GÖKHAN danışmanlığında Ömer Faruk ÇAKIR tarafından hazırlanan *Memlûk Devleti'nde Merkeziyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)* başlıklı Doktora Tezi'nden türetilmiştir.

** Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. igokhan@ohu.edu.tr

*** Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. omerfaruk.cakir@bozok.edu.tr

Abstract

The purpose of this article is to analyze the reform committed by Mamluk Sultan Baybars, which involves the establishment of an *baskadilik* (chief judge) or each of the four sunni sects, from holistic perspective. In the examination it has been firstly worked on the description of law development process on the basis of information provided by primary sources. Furthermore, it focuses on the determining factors which prompt to the reason why Baybars reached such a decision in consideration of the same data. In the narrative of many chronicle authors it is observed that the attitudes of chief judge Bint al-A'azz affected adversely the judgement processes as a main cause. Following the discussion of this study, the comments in secondary literatüre about reform are addressed comparatively. Lastly, this paper includes our view related to the evaluation of the new legal order in the context of Baybars's inclined to centralist policy, in the light of the records of chronicle writers and arguments of modern researchers.

Keywords: Mameluke, Baybars, Bint al-A'azz, Law Reform, Quadruple Chief Judgeship System.

Giriş

Rükneddin Baybars (1260-1277), yalnızca Memlûkler devrinin değil tüm Ortaçağ Ortadoğusu'nun tanıklık ettiği, ıslahatçı ve yenilikçi olarak nitelendirilebilecek birkaç hükümrandan biridir. Kimi ardılları tarafından da sürdürülecek olan, devlet teşkilatlanmasının farklı alanlarındaki birtakım düzenlemeleri hatta ilk uygulamalarıyla *öncü sultan* gibi bir vasıflandırmaya haiz durumdadır. 1265 tarihli, dört Sünnî mezhep (Şâfiî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî) için birer başkadılık teşkilini içeren yargı reformunun, işaret edilen vasfın belirginleşmesinde payı olduğu varsayılabilir. Hatta bir çalışmada serdedilen, Sünnî mezheplere göre şekillenen dörtlü başkadılık sisteminin planlı bir biçimde ilk kez Baybars tarafından pratiğe dönüştürüldüğü[1] yönündeki argümana bakılırsa, ilgili reformun mezkûr Memlûk sultanının öncülük kimliğine çok daha belirleyici bir katkısının olduğu söylenebilir. Bu noktada önemli bir ayrıntı olarak, "planlı" yahut "sistematik" ile "Sünnî mezhepler için" şeklindeki ibarelerin vurgulanması oldukça zaruridir. Zira denilene göre Abbasîler çağında da benzeri bir uygulama olarak, idare altındaki bir bölgeye, reayanın mezhepsel tercihine bakılarak dört Sünnî mezhepten kadılar atanmaktaydı. Lakin bu keyfiyet, Memlûkler örneğindeki gibi sistematize edilmiş bir dörtlü

[1] Mehmet Şeker, "Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* no. 82 (Yaz 2017): 168. Konuyla ilgili olarak aynı yazarın bir diğer çalışmasına da bakılabilir, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim (1250-1517)* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 131.

başkadılık tayin edildiğini göstermiyordu.[2] Yine Baybars'tan yaklaşık 135 yıl evvel (1130/1), Mısır'ın daha eski egemenleri olan Fâtımîlerin veziri Ebu Ali İbnü'l-Efdal, dörtlü kadılık modelini bu Şiî devletin yargı teşkilatına uyarlamayı denemişti. Fakat adı geçen vezirin düzenlemesi, hiyerarşik olarak hâlihazırdaki İsmâiliyye mezhebinden olan başkadının altında konumlanmak suretiyle, ikisi Sünnî (biri Şâfiî ve diğeri Mâlikî) ve ikisi Şiî (biri İsmâiliyye ve diğeri İmâmiyye) olmak kaydıyla dört kadının atanmasını kapsamaktaydı.[3] Neticede, her ne kadar sunulan örnekler önceki tarihlerde de yapısal olarak benzer reformların yapıldığını hatırlatsa da, bunların Baybars'ın "Sünnî dört mezhepten başkadılar tayin eden ilk sultan" olma özelliğini gölgeleyemeyeceği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan böyle bir üne karşın, Joseph H. Escovitz, bilhassa Eyyûbî sultanı Salih Eyyûb'un Kahire'de yaptırdığı (1250/1) Sâlihiyye Medresesi'nde dört Sünnî mezhepten fıkıh müderrislikleri oluşturulmasına atıfta bulunarak, Memlûk sultanının hukuki düzenlemesini evrimsel bir akışın sonucu olarak görmektedir. Henüz reformun gerçekleştirilmediği 1262 senesindeki atamalarda, başkadı naipleri olarak söz konusu medresedeki müderrislerin seçildiğine de dikkat çeken Escovitz, Baybars'ın icraatının yakın geçmişteki gelişmelerden soyutlanamayacağı kanısındadır.[4] Nitekim bağlantılılık vurgusuna, Salih Eyyûb emsalinin yanı sıra kazâ müessesesi içerisinde -aynı şekilde- dört mezhepten kadıları görevlendiren Nûreddin Zengî'yi de anımsatan, diğer bazı araştırmacıların çözümlemelerinde de rastlanmaktadır.[5] Bu doğrultudaki yaklaşımların ihsas ettirdiği düşünce; Baybars'ın, esasen, daha önce hiç akla gelmemiş bir düşüncenin kanun yapıcısı değil fakat çerçevesini genişleten ve işleyişini geliştiren bir revizyoncusu olduğu merkezindedir.

Kuşkusuz, bir bakıma yargısal alanda çoğulculuğa ortam hazırlayan bu tür yeniliklerin Memlûk öncesi versiyonlarını takip etmek, mevzunun çok boyutlu bir tahlili için oldukça mühimdir. Bununla beraber, araştırmamızın asıl odak noktasını, Baybars'ın dört başkadı tayinine dair kararı, bunun alınmasındaki hazırlayıcı etkenler ve başkaca motivasyonların olup olmayacağının saptanması gibi maddeler oluşturacağından, sürecin tarihsel gelişimi ile ilgili boyutunu buraya kadar ki özetleyici izahatla sınırlı tutacağız. Çalışmamızı, birincil literatürde

---

[2] Şeker, "Dört Mezhep Başkadılarının Tayini." 166, 169.

[3] Adel Allouche, "The Establishment of Four Chief Judgeships in Fatimid Egypt." *Journal of the American Oriental Society* 105, no. 2 (April-June 1985): 317-20; Burak Gani Erol, "Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıklarının Kuruluşu ve İşleyişi." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,* no. 87 (Güz 2018): 75. Fâtımî vezir İbnü'l-Efdal'in söz konusu hukukî düzenlemesi ile ilgili olarak ayrıca bkz. Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *TDV İslam Ansiklopedisi* XXIV (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 81.

[4] Joseph H. Escovitz, "The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamluk Empire." *Journal of the American Oriental Society* 102, no. 3 (July-October 1982): 529, 531.

[5] Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge University Press, 1967), 136; Jonathan P. Berkey, "Mamluk Religious Policy." *Mamluk Studies Review* 13, no. 2 (2009): 12-13.

görece detaylı veya yüzeysel biçimde yer bulan ve ikincil literatürde karşıt görüşlere yol açan konu hakkındaki verileri ve farklı yorumları irdeledikten sonra, görünürde hukukî düzlemde tartışılabilecek olan bu reformun Baybars'ın politik eğilimleri bağlamında da ele alınabileceği yönündeki yaklaşımımızı belirtmek suretiyle tamamlayacağız.

Baybars'ın Hukuk Reformu

Eyyûbî hanedanının kurucu sultanı Selâhaddîn, Fâtımî hâkimiyetinin son bulmasıyla (1171), Mısır'da Şiîliğin nüfuzunu kırmak uğruna bir kampanya başlatacaktı. Kazâî işlemlerin bu mezhebin öğretilerine göre yerine getirilmesini engelleyecek bir hamle olarak Şiî kadıların azledilmesi, giriştiği mücadelenin hukuk sahasındaki açık bir tezahürü hükmündeydi. Selâhaddîn'in bu doğrultudaki gayretleri, en az bölgenin yeniden Sünnîleşme safhasına geçtiğinin habercisi olduğu kadar, Şâfiîliğin yükselişini de simgelemekteydi. Zira Şiî yargıçların tasfiyesiyle oluşan boşluğu Şâfiîleri atamak suretiyle doldurmuştu.[6] Ancak mezhebin, diğerleri karşısındaki ayrıcalığını çok daha belirgin kılan nokta, bir tek hukukçu tarafından temsil edilen kâdılkudâtlık (başkadılık) makamının sadece Şâfiîliği benimseyenlere verilmesiydi.[7]

Mutlak bir üstünlüğün işareti olan bu imtiyazlılık hâli, 1260'ların başlarına değin süregelmiş gibi gözükmektedir. Baybars'ın tahttaki ilk yıllarına tekabül eden 1262 tarihine gelindiğinde ise, sultanın, dönemin kâdılkudâtı Taceddin Bintü'l-A'azz'a öteki üç Sünnî mezhep için mümessillik (naiplik) ihdasına dönük talimatta bulunması,[8] Şâfiî etkinliği bakımından nispî bir kırılma olarak okunabilir. Sultanın buyruğuyla birlikte Bintü'l-A'azz'ın yardımcıları konumuna gelecek olan naipler, başkadının statüsünü değilse de salahiyetini kısmen paylaşabileceklerdi. Böylelikle diğer mezhepler adına, en azından bir temsiliyet hakkı doğmuş oluyordu. Dönemin müellifleri Hanefî, Hanbelî ve Malikîlerden birer naip görevlendirilmesinin[9], hangi ihtiyaca yahut

[6] Nâsırüddin Muhammed İbnü'l-Furât, *Târîh-u İbnü'l-Furât* IV/I, nşr. Hasan Muhammed eş-Şemâ'a (Basra: Matba'at-ü Haddad, 1967), 125; Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Târih-i Mısır ve'l-Kâhire* II, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1968), 5. Süreç hakkında ayrıca bkz. Erol, "Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıkları", 75-76.

[7] Escovitz, "The Establishment of Four Chief Judgeships", 529.

[8] Kaynaklar arasında, naiplik oluşturulmasına ilişkin buyruğun ve atamaların kesin tarihi hakkında tam bir ittifak yoktur. Ay ve gün bilgisi vermeyen bazıları, olayı, hicri 661 senesinin (m. 1262/3) havadisi içerisinde naklederler bkz. Muhyiddin İbn 'Abdüzzâhir, *el-Ravz el-Zâhir fi Siret el-Melik el-Zahir,* nşr. 'Abdulaziz el-Huvaytır (Riyad: 1976), 182; Nasıreddin Şafi' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakıbü's-Sırriyetü'l-Münteze'a min Siret-i Zahiriyye,* thk. Abdulaziz bin Abdullah el-Huvaytır (Riyad: 1989), 142; Takiyüddin Ahmed bin Ali el-Makrîzî, *Kitâb es-Süluk li-Marifet Düvel el-Müluk* I, thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata [el-Mektebetü'ş-Şamile] (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 562. Yûnînî ise, daha net bir tarihlendirme olarak 660 yılının Zilkade ayına (m. 1262) işaret eder bkz. Kutbeddin Musa bin Muhammed el-Yûnînî, *Zeylü Mir'atü'z-Zaman* II, (Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifü'l-Osmanîyye, 1955), 155. İbn Dokmak'ın aktarımında da 660 senesi belirtilmekle birlikte ay ve gün hakkında bir malumat sunulmamaktadır bkz. Sarimüddin İbrahim İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semîn fî Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtîn* II, thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali. (Beyrut: Alemü'l-Kütüp, 1985), 71.

[9] Üç mezhebin temsiliyetine ilişkin aktarımlarda bir nüans söz konusudur. İbn 'Abdüzzâhir'in dediğine göre, Hanefî ve Malikîlerin aksine, Hanbelîlere bir naip değil, -tam temsiliyet hakkına sahip olmadığını anladığımız- bir *'âkid* tayin

sebebe istinat ettiği hususunda pek de açıklayıcı değildirler. Baybars'ın inşâ kâtibi olması nedeniyle gelişmeyi yakından gözlemleyebilecek durumdaki İbn 'Abdüzzâhir, açıklayıcı bir bilgilendirmeden ziyade bir ipucu olarak, mevzubahis tayinlerin ardından halkın rahata erdiğini kaydeder.[10] Ayrıntıdan yoksun olan bu aktarım, temsilci atamalarına kadar ki yargı mekanizması karşısında toplumsal hoşnutsuzluğun ve böyle bir düzenlemeye yönelik ortak bir beklentinin var olduğunu sezdirmektedir. Üç mezhep için naiplik kurulması, birkaç yıl içerisinde aynı üç mezhepten kâdılkudât seçilmesini hazırlayacak bir başlangıç çalışması olarak mı tasarlandı, bilemiyoruz. Lakin planlı olsun veya olmasın, her hâlükârda, dörtlü başkadılık sistemine aşamalı bir biçimde geçildiği muhakkaktır. Dolayısıyla naiplik ile başkadılık teşekkülü, birbirini tamamlayan iki süreç olarak düşünülürse, birincisinin ardındaki nedenlere dair yetersiz bilgiler, sonrakini gerekli kılan etkenlere ilişkin nakillere bakılarak tamamlanabilir.

1265'te, Bintü'l-A'azz'ın yetkisini Şâfiîlik ile sınırlandırmak ve hâlihazırda mezheplerinin temsilcisi olan Sadreddin Süleyman, Şerafeddin Ömer Sübkî ve Şemseddin Muhammed'i sırasıyla Hanefî, Malikî ve Hanbelî başkadılığına yükseltmek üzere, dört mezhebi hukukî bürokraside hemen hemen eşitleyen buyruk yayımlandı.[11] Başlangıç itibarıyla Mısır coğrafyasına bağlı kalan atamalar, daha sonra, devletin en kritik yönetimsel birimlerinden olan Dımaşk'ta da gerçekleştirildi.[12] Baybars'ın yaptığı bu yeni düzenlemelerle, mezheplerinin hukuksal işlerini yürütmek ve kontrol etmek, yeni kâdılkudâtların sorumluluğuna bırakıldı. Bundan başka, kendilerine vekil kadı tayin edebilmek de onlara bahşedilen haklar arasındaydı.[13] Öte yandan hareket alanındaki ciddi daralmaya rağmen, yetimlere ait mülkiyeti korumak ve beytü'l-mâl[14] ile vakıfları denetlemek[15] gibi, ayrıcalık belirtisi olan birtakım yükümlülükler yine Şafiî başkadılığının uhdesinde olacaktı.

---

edilmiştir. Müellif bu durumu, Hanbelîlerin sayıca az olmalarına dayandırmaktadır bkz. *el-Ravz el-Zâhir*, s. 182. Şafi' bin Ali ile Makrizî de yakın ifadelerle onun söylediklerini tekrarlarlar bkz. Şafi' bin Ali, *Hüsnü'l-Menakıb*, 142; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk* I, 562. *'Âkid* ile ilgili olarak ayrıca bkz. Sherman A. Jackson, "The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeships in Mamlûk Egypt." *Journal of the American Oriental Society* 115, no. 1 (1995): 53 (7 numaralı dipnot). Buna mukabil Yûnînî'nin kayıtlarında, böylesi basit olmayan bir ayrıntıya rastlanılmaz. Bilakis atananların adları da belirtilmek suretiyle her üç mezhep için temsilcilerin seçildiği yazılmaktadır. Onun sunduğu isim listesine bakıldığında, Sadreddin Süleyman'ın Hanefî, Şerafeddin Ömer Sübkî'nin Malikî ve nihayet Şemseddin Muhammed'in Hanbeli naipliğine getirildiği görülür bkz. *Zeylü Mir'atü'z-Zaman* II, 155.

[10] İbn 'Abdüzzâhir, *el-Ravz el-Zâhir*, 182.

[11] Şehabeddin Ahmed bin Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* XXX, thk. Necip Mustafa Fevvaz - Hikmet Keşli Fevvaz (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2004), 76; Ebü'l-Fidâ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* XIII (Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1988), 245; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk* II, 28; Yusuf Ebu'l-Mehasin İbn Tağrîbirdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire* VII [el-Mektebetü'ş-Şamile] (Mısır: Darü'l-Kütüp, t.y.), 122.

[12] Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb* XXX, 79; İbn Tağrîbirdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire* VII, 122; Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Kahire: Matba'atü's-Saâde, 1952), 480.

[13] Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXX, 76.

[14] Makrîzî, *Kitâb es-Süluk*, II, 28; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 480.

[15] Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb* XXX, 76-77.

Kaynakların izin verdiği ölçüde gelişim aşamasını betimlediğimiz reformun, temelde, mezhepler arasındaki uçurumu kapamayı amaçladığını görmek için yoğun bir dikkate gerek yoktur. Mevcut hukuki yapıyı böylesi bir dönüşüme uğratmanın gerekçesine gelince, vakanüvislerin, anlatımlarındaki detay farklılıkları bir kenarda tutulursa, aynı meseleyi öne çıkardıkları müşahede edilir. Kayıtlarında Bintü'l-A'azz'ın mütereddit tabiatına vurgu yapan İbn Kesîr, başkadının Şafiî mezhebinin kapsamı dışında kalan davalara dair hükümlerinde çokça duraksadığını ve aykırı kararlar aldığını, onun bu vaziyeti karşısında emir Cemaleddin Aydoğdu'nun her mezhebe müstakil kadıların atanmasına ilişkin önerisine, Baybars tarafından icabet edildiğini söylemektedir.[16] Ünlü ansiklopedist Kalkaşendî'nin raporlarında da sultanı değişim fikrine sürükleyen etken olarak, başkadının, ahkâmın icrası noktasındaki ikircikli tutumu sivrilmektedir.[17] İbn Tağrîbirdî'nin düzenlemenin müsebbibi hakkındaki açıklaması, öncekilerin aktarımlarıyla ters düşecek bir muhtevada değildir. Ancak müellif, yalnızca Bintü'l-A'azz'ın şikâyet konusu olan tavırlarını değil, başkadıya olan nefretiyle andığı emir Aydoğdu'nun, Baybars'ı reforma özendirme hususundaki rolünü de görünür kılmaktadır.[18] Sorunun merkezine yine başkadıyı yerleştiren bir diğer kronikçi Süyûtî de, kâdılkudât sayısını dörde çıkaran kararı, Bintü'l-A'azz tarafından yargısal işlerin kesintiye uğratılmasına ve nihayet yürütülemez hale getirilmesine bağlamaktadır.[19]

Tartışma götürmez biçimde birbiriyle uyumlu olan bu iktibaslar, tetikleyici faktörün tespiti açısından yeterince aydınlatıcıdır. Bunun yanı sıra, Nüveyrî ve Makrîzî'nin görece tafsilatlı açıklamalarında, süreci tüm yönleriyle vuzuha kavuşturacak karineler yakalanmaktadır. Her ikisinin tasvirlerinde, Bintü'l-A'azz'ı, bir kez daha hedef tahtasının tam ortasında buluyoruz. Fakat burada, müşterek tepkileri üzerine çekmesinin, sadece davaları sonuçlandırma sürecini yavaşlatan tereddütlü hâlinden kaynaklanmadığı tebarüz eder. Bağnaz bir Şafiî olması, öteki mezheplere karşı duyarsızlığı ve kimi davaların muhakemesindeki kıyafetsizliği, kötü şöhretini perçinleyen diğer vasıflarıydı ki, bu yönleri en sonunda, kendisinin sultanın nezdindeki saygınlığını sarsma arayışında olan emir Aydoğdu'ya istediği fırsatı verecekti. Nitekim Makrîzî, mezkûr emirin duyduğu nefretin, Bintü'l-A'azz'ın katı ve müsamahasız ahkâmından ileri geldiğini belirterek[20] hem bu kişisel husumetin yersiz olmadığını hem de başkadının güdümündeki Memlûk yargı sisteminin esneksizliğini bildiriyordu. Müelliflerimiz, düzenlemeye sebep teşkil eden Bintü'l-A'azz'ın özelliklerini sıraladıktan sonra Eylül 1265 tarihinde ele alınan bir davaya yer verirler. Bahsettikleri

[16] İbn Kesîr, *el-Bidâye* XIII, 245.
[17] Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, I (Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1922), 419.
[18] İbn Tağrîbirdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire* VII, 121-122.
[19] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 480.
[20] Makrîzî, *Kitâb es-Süluk* II, 27.

dava; 1) Şafiî kâdılkudâtın sözü edilen vasıflarını somutlaştırması ve 2) dörtlü başkadılık uygulamasının bu esnada gündeme taşınması açısından dikkat uyandırıcıdır. Anlatıya göre, Baybars'ın nezaretindeki bir dârü'l-'adl oturumunda dinlenilen bu dava, Nâsır isimli bir şahsın kızlarının, sabık kâdılkudât Bedreddin Sincarî'den[21] satın aldıkları bir taşınmaz mülkün, adı geçen kâdılkudâtın vefatı üzerine mirasçıları tarafından bahis konusu mülkün aslında vakfedilmiş olduğunu beyan etmeleri hakkındaydı. Sultanın, meselenin nasıl bir hükümle karara bağlanacağı sorusu, Bintü'l-A'azz'ın fıkıh bilgisinin yeterliliğini şüpheye düşürmeye yetti. Sorunun muhatabı olan başkadının muğlak ve çözümsüz yanıtları, Baybars'ı memnun etmenin uzağında kaldı. Bu meyanda, hazırun arasındaki bir kısım emirler de, başkadının ilgisiz hareketlerine yönelik şikâyetlerini ilettiler. Ümerâdan birisinin, bir yargılamada, davanın sıhhati ve sabitleşmesi için önem taşıyabilecek olan tanıklığının dinlenilmediği doğrultusundaki söylemi, Bintü'l-A'azz'ın kayıtsızlığını hatta aynı derecede kibrini ve keyfîliğini ifşa eder mahiyettedir. Aslında bizzat başkadının kendisi, emirin yakınmaları karşısında niçin tanıklığını reddettiğine dair gerekçe sunmaya bile tenezzül etmeyerek, tutumunu bariz biçimde açığa çıkarmaktaydı. Oturumun bu evresinde ileri atılan Aydoğdu, diğer mezheplere, mezhebin öğretilerine göre hükümlerde bulunabilecek ayrı kadıların tayin edilmesi hususunu dile getirdi. Baybars'ın itibar ettiği bu görüş mucibince, Hanefî, Malikî ve Hanbelîler için başkadılık ihdasına girişildi.[22]

Reform ile sonlanan olayların seyrini kavramak bakımından, referans alınan eserlerdeki malumatın ehemmiyeti yadsınamaz ama yalnızca buradaki, süreci bir tek etkene indirgeyen ve hukuk çerçevesinde hapseden alıntılara odaklanılması, bütüncül değerlendirmelerin yolunu kapayabilir. Konu hakkında günümüz Memlûk araştırmacıları arasında gözlemlenen yorum çeşitlilikleri de, büyük ölçüde, problemi yargısal boyutuyla kısıtlamama eğilimine izafe edilebilir. Bu araştırmacılardan birisi olan Jorgen S. Nielsen, aynı zamanda yoğun bir tartışmayı başlatacak olan, dörtlü sistemi, bir tek kâdılkudâtın elinde toplanan otoriteyi azaltma maksadındaki Baybars'ın bir tasarısı olarak niteleyen teziyle, tam olarak değinilen temayülü yansıtmaktadır. Birincil kaynaklardaki yönlendirmelerin tersine, kazâ teşkilatını tanzim etme gereksinimini, sultanın Şafiî mezhebinin baskınlığını zayıflatma politikasıyla ilintileyen Nielsen, böyle bir adımla, Memlûk askeri sınıfı ile Hanefîler arasındaki bağların güçlenmesi için de elverişli bir ortam oluşturulduğunu savlamaktadır.[23] Onun iddiaları, yargısal işleyişe yönelik reorganizasyonun nedenlerini yine bu işleyişteki aksaklıklarda arayan Sherman A. Jackson tarafından eleştirilere uğratılır. Jackson çalışmasında ertelemeksizin ve açıkça ifadelendirdiği, Baybars'ın reformunun

[21] Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara* II, 164-165.
[22] Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb* XXX, 75-76; Makrîzî, *Kitâb es-Süluk* II, 27-28.
[23] Jorgen S. Nielsen, "Sultan al-Zahir Baybars and the Appointment of Four Chief Qadis, 663/1265." *Studia Islamica*, no. 60 (1984): 171-172, 176.

önceden yapılmış bir planlamanın neticesi olmadığı çıkarımıyla, ötekinin -evvelce düşünüldüğü imasını taşıyan- tasarı vurgusuna itiraz eder. Tenkitle karşıladığı diğer yaklaşım ise, bu süreçte Memlûkler nezdinde kazandığı rağbeti reddetmemekle birlikte, Hanefîliğin artan etkisinin abartılmasıdır. Baybars'ın Şafiî mezhebine olan mensubiyetine de dikkat çekerek, Hanefîliğin, Şafiî üstünlüğünü ortadan kaldıracak surette temayüz etmediğini savunmaktadır. Nihayet Jackson'un perspektifinde, Baybars'ı düzenlemeye sevk eden etkenin, Bintü'l-A'azz'ın katı ve dışlayıcı davranışlarından kaynaklanan sorunları gidermek olduğu kanaati öne çıkmaktadır.[24] Tartışmaya katılan Yossef Rapoport da dörtlü başkadılık teşkilini, hukuki yapıyı sultanın çıkarlarına göre biçimlendirmeye yönelik değil, iyileştirmeye dönük bir reform olarak kıymetlendirme çabasındadır. Düşüncesine göre, böyle bir yenilikle, yargılamalarda tek biçimliliğin ve esnekliğin sağlanması hedeflenmişti.[25] Belki burada, son olarak, Yaacov Lev'in mevzubahis atamalarla, fıkıh bilginlerinin hem kendi aralarındaki hem de Memlûk hükûmeti ile olan münasebetlerin yeniden şekillendirildiğine dair saptaması da akla getirilebilir.[26]

Kaynaklardan elde edilen bulguları ve karşıt görüşleri içeren yaklaşımları sıraladıktan sonra, sürecin akışı ve alınan kararlara dair kendi tespit ve çözümlemelerimize geçebiliriz. Düzenlemenin Şafiî başkadılığının yetkesini kırmaya çalıştığı öne sürülen sultan tarafından tasarlandığı hususuyla başlanılacak olunursa, birincil literatürde böyle bir iddiayı doğrudan doğruya kanıtlayacak verilerle karşılaşılmadığı söylenmelidir. Mezhepleri temsiliyet ve haklar yönünden dengeleme ihtiyacının, şiddetlenen tepkiler üzerine yargılamalarla ilgili meseleleri çözüme kavuşturma isteğinden hasıl olduğuna işaret eden müelliflerin notları, başka herhangi bir özel amaç çıkarmaya imkân sağlamamaktadır. Yine de, dörtlü başkadılık düşüncesinin birdenbire ortaya çıkmadığını anlatan naip tayinleri, mevzu hakkında bir tahminde bulunulmasına olanak tanımaktadır. Yukarıda temas edildiği gibi ilgili atamalar, anlaşıldığı kadarıyla, tebaanın Şafiî eksenli hukuki düzenden duyduğu rahatsızlığı giderme teşebbüsüydü. Lakin naipliklerin oluşturulması, gerek halkın gerekse ümerânın huzursuzluğunu teskin etmemiş olacak ki, daha radikal bir girişim olarak öteki mezheplerden kâdılkudât seçilmesine hükmedildi. Öyle sanıyoruz ki müstakil başkadılık uygulamasına zemin hazırlayan hadiselerin bu minval üzere ilerlemesinden, düzenlemenin birtakım politik kaygılarla ve planlanarak gerçekleştirildiği anlamı çıkarılamasa da, reform fikrinin beklenmedik surette şekillenmediği ve Baybars'ın da tereddüde düşmeksizin benimsediği bu fikre yabancı olmadığı kanısına varmak mümkündür.

---

[24] Jackson, "The Primacy of Domestic Politics", 54-57.
[25] Yossef Rapoport, "Legal Diversity in the Age of Taqlid: The Four Chief Qadis under the Mamluks", *Islamic Law and Society* 10, no. 2, The Madhhab (2003): 226-227.
[26] Yaacov Lev, "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans", *Mamluk Studies Review* 13, no. 1 (2009): 17.

Memlûk sultanının Bintü'l-A'azz'ı görevden almaktan kaçınması, konunun oldukça çarpıcı gözüken bir diğer veçhesidir. Gerçekten de, en başından beri bütün sorunun öznesi durumundaki kâdılkudâtın azledilmesine cüret edilmemesi veya yanaşılmaması ilginçtir. Daha az şaşırtıcı olmayanı, Bintü'l-A'azz'ın vazifesine son vermek şöyle dursun, Şafiî başkadılığında tutmanın yanı sıra bazı imtiyazlı mesuliyetleri deruhte etmesine de izin verilmesidir. Muhtemelen ya anılan başkadının güçlü kariyeri ve fakihler arasındaki ağırlığı ya Mısır'daki yoğunluklu Şafiî popülasyonundan gelebilecek tepki ya da her iki neden böyle bir tercihten sakınılmasını gerektirmişti. Baybars'ın karşısında saygın bir ulemâ ailesinin üyesi olan, çocukluk yıllarını fıkıh çalışmalarına hasretmiş, Eyyûbîlerin son ve Memlûklerin ilk yıllarında da kimi idarî görevleri üstlenmiş bir başkadı[27] ile Mısır halkının çoğunluğunu oluşturan bir Şafiî kitlesi[28] duruyordu. Tahminimizce bu faktörlerden ötürü Baybars, Bintü'l-A'azz'ı azletme hususunda çekince duymaktaydı. Lakin bu aşamada ilgilendiğimiz kısım, mevzubahis etkenlerden ziyade Memlûk sultanının nihaî tavrıdır. Kanaatimize göre, Baybars sadece yargı sahasındaki deformasyonu onarma endişesi taşısaydı, hiç kuşkusuz problemin merkezinde yer alan başkadıyı saf dışı bırakma seçeneğine yönelirdi. Sorunun kazâî yetkilerin bir tek başyargıcın şahsında toplanmasından ileri geldiği için Bintü'l-A'azz'ın tardedilmesine değil sistemsel bir yeniliğe ihtiyaç duyulduğu şeklindeki karşıt bir yaklaşımla, konu tekrardan hukuki zemine taşınabilir. Ne var ki bu karşıt yaklaşım yalnızca reformun esbab-ı mucibesini belirginleştirir, tutuculuğu ve aldırmazlığından yakınılan başkadının vazifesinde kalmasını izah edemez.

Tetkike muhtaç bir başka madde, araştırmacılar arasında da yorum uyuşmazlıklarına yol açan, Baybars'ın Şafiîliğe olan intisabı ile Şafiîliğin öteki mezhepleri veya spesifik olarak birini (Hanefîliği) kayırmak üzere pasifleştirilmesi arasında bir çelişkinin olup olmadığıdır. Hanefîliğe bağlı kalan Kutuz istisnası haricinde, içlerinde Baybars'ın da yer aldığı kuruluş devri Memlûk hükümranlarının Şafiîliği benimsediklerini Süyûtî'nin yazdıklarından öğreniyoruz.[29] Buradaki bilgi ışığında, sultanın gerçekleştirdiği düzenlemeyle mensubu olduğu mezhebi bilinçli ve kasıtlı olarak gözden düşürmeye yeltenmesi, anlık bakışla, tutarlı gözükmeyecektir. Fakat bizim açımızdan, mezhepsel mensubiyetin, Baybars gibi pek çok kurumu pragmatist bir zihniyetle çalıştıran bir politikacının hükümlerine tesir edebileceği konusu fazlasıyla şüphelidir. Kararlarında daha çok siyasi zaruretleri gözeten sultanın yönetim anlayışında bu türden aidiyetlerin belirleyici olabileceği çıkarımı, bizce yanılgı içerecektir. Bu itibarla, Baybars'ın Şafiî kimliğine rağmen, mezhepler arasındaki salahiyet ve etkinlik farklarını kendi mezhebi zararına kapatan reformunda paradoksal bir durumun olmadığı görüşündeyiz. Benzer şekilde, müteakip dönemde Memlûk ülkesinde ilgi

[27] Lev, "Symbiotic Relations", 15.
[28] Erol, "Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıkları", 78; Şeker, *Memlûklerde Dîvânü'l-Mezâlim*, 185.
[29] Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara* II, 166.

görmeye başlayan Hanefîliğin yükselişini[30] de mezhepsel düzlemde tahlil etmenin isabetli olmayacağını sanıyoruz. Baybars hükümeti zamanında, cami ve medreselerdeki görevler için Hanefîlerin tercih edildiğine dair misallerle, bu mezhebe iltimas geçildiği savunulmaktadır.[31] Yine onun pragmatist kişiliğini göz önünde tutarak, Şafiîliğin uğradığı kısmî yetki ve değer kaybının sultanın mezhepsel temayülleri çerçevesinde açıklanamayacağını varsaydığımız gibi Hanefîliğe gösterilen alakanın da aynı çerçevede değerlendirilemeyeceği kanaatindeyiz.

Yalnızca mevzunun temas edilen son bölümünü değil genel olarak reform atılımını, Baybars'ın ve bazı haleflerinin izlediği, dini-hukuki müesseseleri ve diğer bürokrasi ünitelerini olabildiğince Memlûk saltanatının denetiminde ve güdümünde tutma telakkisine dayanan merkeziyetçi politikaların[32] bir uzantısı olarak kıymetlendirmekteyiz. Kontrolcü ve müdahaleci eğilimleri aksettiren bu anlayış, Bintü'l-A'azz gibi baskın bir figürün nezaretindeki yargısal alanın Baybars'ın iktidarını tedirgin edecek surette otoriterleşmesine ve otonomlaşmasına müsaade edemezdi. Yeni düzenle mezhepleri birbirleriyle denkleştirerek ve bu yolla karşı karşıya getirerek vaziyete göre birinin yahut ötekinin desteğini alacak olan sultanın elini güçlendirdiğini de vurgulayan Thorau'nun tespitiyle, süreç diğer üç Sünnî mezhebin bir dizi haklara kavuşması kadar saltanat erkinin kuvvetlenmesine de olanak tanımıştı.[33]

Sonuç

Baybars'ın yargı mekanizmasını revize etmesinde, toplumsal faydayı gözetme gayesinin taşındığı inkâr edilemez. Ancak gerek düzenlemenin gelişimi içerisindeki bazı aykırılıklar gerekse de ikincil literatürde göze çarpan birtakım saptamalar, sultanı harekete geçiren yegâne güdünün bu olmadığını düşündürmektedir. Bilhassa Memlûklerin merkeziyetçi devlet geleneği ile uyumlu görünen, Bintü'l-A'azz'ı dizginlemek üzere –Baybars adına tehdit teşkil edebilecek olan- Şafiî mezhebinin potansiyel gücünü baskılama amacının ihtimal dâhilinde olması, siyasi gerekliliklerin de hesaba katıldığını ihsas etmektedir. Gene bu durumla bağlantılı olarak, sultanın reformla birlikte dört mezhebe de eşit mesafede durmasının diğer ifadeyle kendisini mezhepler üstü bir

[30] Escovitz, "The Establishment of Four Chief Judgeships", 531; Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382* (Southern Illinois University Press, 1986), 43.
[31] Nielsen, "Appointment of Four Chief Qadis", 174. Şafiî olduğu bilinen Baybars'ın Hanefîliğe olan temayülü ve alakası hakkında ayrıca bkz. Fatih Yahya Ayaz, "Memlük Sultan ve Emîrlerinin Hanefîliğe Tutkunluğu Üzerine", IV*, Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu* (Kastamonu 2017), 446-447.
[32] Memlûklerin üniterleşme yönelimli politikaları hakkında bkz. Ömer Faruk Çakır, *Memlûk Devleti'nde Merkeziyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341)*, Basılmamış Doktora Tezi (Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2020)
[33] Peter Thorau, *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century,* terc. P. M. Holt (London and New York: 1992), 165-6.

konuma çekmesinin de tahttaki varlığını sağlamlaştırdığı muhtemeldir. Böylelikle bir taraftan Şafiîliğin nüfuzunu kısıtlamak ve öte taraftan üç Sünni mezhep taraftarlarının takdir ve sempatisini toplamak gibi birçok kazanım elde etmiş olacaktı.

Sonuç olarak Memlûk rejiminin başkadılık memuriyeti üzerindeki belirleyiciliğini açık biçimde yansıtan bir olgu da hatırlatılabilir. Atamaların ve/veya azillerin merkezi yönetim tarafından gerçekleştirilmesi, başkadıların kariyerlerinin doğrudan doğruya sultanın iradesine bağlı olduğunu göstermektedir. Bu vakıadan, onları göreve getirebilen ve görevden alabilen sultanın hukuki alanı gerektiğinde kendi menfaat ve beklentilerine göre yönlendirebileceğini çıkarsamak mümkündür. Elbette bir tek örneklem üzerinden tüm Memlûk iktidarı boyunca başkadıların ve yargı işleyişinin taht makamının yörüngesinden çıkamadığı iddia edilemeyecektir. Fakat dikkat çekilen keyfiyetten ötürü başkadılığın, bu memuriyeti politik bir araç olarak kullanma isteğindeki her Memlûk hükümranının elinde kolaylıkla bir kuklaya dönüştürülebileceği tezi de, gerçek dışı olduğu iddiasıyla eleştirilemeyecektir.

Kaynakça

Allouche, Adel. "The Establishment of Four Chief Judgeships in Fatimid Egypt." *Journal of the American Oriental Society* 15, no. 2 (April-June 1985): 317-320.

Ayaz, Fatih Yahya. "Memlük Sultan ve Emirlerinin Hanefîliğe Tutkunluğu Üzerine." IV*, Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*, 440-453. Kastamonu 2017.

Berkey, Jonathan P. "Mamluk Religious Policy." *Mamluk Studies Review* 13, no. 2 (2009): 7-22.

Çakır, Ömer Faruk. *Memlûk Devleti'nde Merkeziyetçi Yapının Oluşumu (1250-1341).* Basılmamış Doktora Tezi. Nevşehir: Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Erol, Burak Gani. "Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılıklarının Kuruluşu ve İşleyişi." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no. 87 (Güz 2018): 73-87.

Escovitz, Joseph H. "The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamluk Empire." *Journal of the American Oriental Society* 102, no. 3 (July-October 1982): 529-531.

Irwin, Robert. *The Middle East in the Middle Ages: The Early Mamluk Sultanate 1250-1382.* Southern Illionois University Press, 1986.

İbn 'Abdüzzâhir, Muhyiddin. *el-Ravz el-Zâhir fi Siret el-Melik el-Zahir.* nşr. 'Abdulaziz el-Huvaytır. Riyad: 1976.

İbn Dokmak, Sarimüddin İbrahim. *el-Cevherü's-Semîn fi Siyeri'l-Mülûk ve's-Selâtîn* II. thk. Muhammed Kemaleddin İzzeddin Ali. Beyrut: Alemü'l-Kütüp, 1985.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye* XIII. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1988.

İbn Tağrîbirdî, Yusuf Ebu'l-Mehasin. *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Müluk Mısır ve'l-Kahire* VII. [el-Mektebetü'ş-Şamile]. Mısır: Darü'l-Kütüp, t.y.

İbnü'l-Furât, Nâsırüddin Muhammed. *Târîh-u İbnü'l-Furât* IV/I. nşr. Hasan Muhammed eş-Şemâ'a. Basra: Matba'at-ü Haddad, 1967.

Jackson, Sherman A. "The Primacy of Domestic Politics: Ibn Bint al-A'azz and the Establishment of Four Chief Judgeships in Mamlûk Egypt." *Journal of the American Oriental Society* 115, no. 1 (1995): 52-65.

Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-'Aşâ* I, Kahire: Darü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1922.

Lapidus, Ira M. *Muslim Cities in the Later Middle Ages.* Cambridge University Press, 1967.

Lev, Yaacov. "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans", *Mamluk Studies Review* 13, no. 1 (2009): 1-26.

Makrîzî, Takiyüddin Ahmed bin Ali. *Kitâb es-Süluk li-Marifet Düvel el-Müluk* I-II. thk. Muhammed Abdülkadir 'Ata. [el-Mektebetü'ş-Şamile]. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Nielsen, Jorgen S. "Sultan al-Zahir Baybars and the Appointment of Four Chief Qadis, 663/1265." *Studia Islamica*, no. 60 (1984): 167-176.

Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed bin Abdülvehhab. *Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* XXX. thk. Necip Mustafa Fevvaz & Hikmet Keşli Fevvaz. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiye, 2004.

Özen, Şükrü. "Kâdılkudât." *TDV İslam Ansiklopedisi* XXIV, 77-82. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2001.

Rapoport, Yossef. "Legal Diversity in the Age of Taqlid: The Four Chief Qadis under the Mamluks." *Islamic Law and Society* 10, no. 2, The Madhhab (2003): 210-228.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *Hüsnü'l-Muhâdara fi Târih-i Mısır ve'l-Kâhire* II. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1968.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *Târîhu'l-Hulefâ.* thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid. Kahire: Matba'atü's-Saâde, 1952.

Şafi' bin Ali, Nasıreddin. *Hüsnü'l-Menakıbü's-Sırrıyetü'l-Münteze'a min Siret-i Zahiriyye.* thk. Abdulaziz bin Abdullah el-Huvaytır. Riyad: 1989.

Şeker, Mehmet. "Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, no. 82, (Yaz 2017): 163-170.

Şeker, Mehmet. *Memlûklerde Divânü'l-Mezâlim (1250-1517).* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020.

Thorau, Peter. *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century.* tr. P.M. Holt. London and New York: 1992.

Yûnînî, Kutbeddin Musa bin Muhammed. *Zeylü Mir'atü'z-Zaman* II. Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifü'l-Osmanîyye, 1955.